

HUBER ÁGNES*

„Ezt így írd le, ahogy mondom”

Müller Márta: *Magyarországi németek nyelvi önéletrajzaik tükrében: nyelvelsajátítás, kétnyelvűség, nyelvi tapasztalatok, autoetikus nyelvi tudás*. Budapest: L'Harmattan, 2025. 307 oldal

A címben megjelenő idézet a kötet három mottója közül az egyik. A másik kettővel egyetemben – „Az erőltetett asszimiláció a nyelven kívül mást is tönkretett. A szép gondolkodást, a szavak kedvességét.”; valamint: „Úgyhogy vigyázni kellett. Kis besúgások.” – kijelöli azt a háromszöveget, amely sejteti az olvasóval, hogy a könyv megpróbáltatásokkal teli körülmények között szerzett élettapasztalatokról szól. A kötet középpontjában az az 1930-as évek végén és az 1940-es években született kétnyelvű magyarországi német generáció áll, amelynek tagjai anyanyelvként még településük bajor nyelvjárását sajátították el, és a magyar nyelvvel rendszeres foglalkozások keretében az óvodában vagy az iskola első osztályában ismerkedtek meg. Az általuk felidézett nyelvekkel kapcsolatos emlékek egyszerre mutatnak összetett képet az individuális nyelvi repertoárok változásáról és azokról a hatásokról, amelyek a magyarországi németeket 1945 után, egészen az 1960-as évek végéig érték, mint például olyan élmények a *de jure* és *de facto* jogfosztások és a stigmatizáltság –, amelyek markánsan befolyásolták a kétnyelvű beszélőközösségek nyelvhasználatát és identitását.

A kötet innovatív, egyrészt abban a tekintetben, hogy Magyarországon elsőként foglalkozik magyarországi német beszélők nyelvi önéletrajzaival. Az interjúk formájában gyűjtött nyelvi önéletrajzok olyan szövegek, amelyekben a visszaemlékező személyek életük történetébe ágyazottan narratív formában nyilatkoznak a fókuszban álló nyelvekről és nyelvi változatokról. Másrészt eredeti a tekintetben is, hogy Müller a nyelvi önéletrajzokat az esemény, eset, fordulat¹, az attitűdök, valamint a metanyelvi reflexiók szempontjából tartalmi és formai vizsgálatnak veti alá. A vizsgálat kiterjed arra, hogy milyen nyelvi impulzusok mentén alakult ki, fejlődött vagy szorult vissza az adatközlő személy első nyelve, két- vagy

* Huber Ágnes, germanista, az ELTE BTK Germanisztikai Intézet docense, E-mail: huber.agnes@btk.elte.hu, ORCID: 0000-0001-7094-0637

¹ Müller Márta: Esemény, eset és fordulat a magyarországi németek nyelvi önéletrajzaiban. *Regio*, 2025/1. 84–99.

többsnyelvűsége, illetve kettősnyelvűsége,² hogyan, milyen nyelvi eszközökkel fejezi ki a nyelvekkel kapcsolatos kognitív ismereteit; hogyan önti szavakba a nyelvekhez fűződő pozitív és negatív érzelmeit; hogyan vélekedik az általa megismert nyelvekben elért kompetenciaszintjeiről; milyen hatással bírtak az életében rövidebb-hosszabb ideig felbukkanó nyelvek és nyelvi tapasztalatok sorsának alakulására, és végül, de nem utolsósorban arra, hogy az élettörténet alakulása visszahatott-e a nyelvekhez való viszonyára.

Mivel az adatközlők az interjúk során visszaemlékeznek, tehát minden történet-té, kommentárrá formált személyes élményük, tudásuk és érzelmük emlékezeti alapokon nyugszik, a szerző az emlékezés folyamatának és jellemzőinek tisztázásával nyit (3. fejezet). Ezt követően ismerteti a nyelvi önéletrajzokban megjelenő tér- és időviszonyokat (4. fejezet), az elbeszélő személy életrajzi elemeket rekonstruáló, a narratívákat revideáló stratégiáit (5. fejezet), valamint az elbeszélésekben önmagát és más szereplőket pozicionáló technikáit (6. fejezet). A nyelvi önéletrajzok tudománymetodológiai jelentőségéről, illetve a metaelméleteiről szóló fejezetek (7. és 8. fejezet) a monográfia zsanérpontjai: az elméleti részek e két fejezet által kapcsolódnak a kötet második részében tárgyalt empirikus kutatáshoz. Az empirikus rész a diszkurzív-kognitív vizsgálati szempontok tárgyalása után (9. fejezet) az önéletrajzi interjúkból álló korpusz jellemzőit mutatja be (10. fejezet), ismerteti a tartalmi-formai elemzések eredményeit (11. fejezet), végül a kapott eredményeket összeveti a 9. fejezetben részletezett vizsgálati szempontokkal és hipotézisekkel.

A monográfia huszonkét nyelvi önéletrajzi interjút elemez. Az adatközlők Knipf-Komlósi nyelvi és generációs osztályozása szerint³ a nyelvjárást még autentikusan használó idős és legidősebb korosztályhoz tartoznak. Az, hogy az adatközlői csoport az idős generációra korlátozódik, szervesen következik a vizsgálat célkitűzéseiből, ugyanis a magyarországi németek közül ennek a korcsoportnak az életét, identitását és nyelvi repertoárját határozták meg legszükségesebben a II. világháború után bekövetkezett társadalmi-politikai változások. Az interjúalanyok kiválasztásának elsődleges szempontja volt az a körülmény is, hogy anyanyelvként egy magyarországi bajor nyelvjárást sajátítottak el, amelyet részben családi-ismerősi körben, részben intézményes keretek között követett a magyar, a német, majd az orosz nyelv tanulása, illetve elsajátítása. A szerző döntése, miszerint adatközlői csoportját csak bajor elsőnyelvű beszélőkre korlátozza (és nem terjeszti ki a nem-bajor magyarországi német nyelvjárást beszélőkre), tudomány módszertanilag indokolt, hiszen az egységes bajor nyelvföldrajzi helyzet biztosítja azt a körülményt, hogy az adatközlők homogén elsőnyelvi nyelvjárási tapasztalatokkal bírtak.

² Kettősnyelvűség alatt azt értjük, ha egy beszélő egy adott nyelvnek a köznyelvi és legalább egy nyelvjárási változatát is aktívan és/vagy passzívan használja.

³ Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Franz Steiner (=Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beihefte 145), 2011. 49–53.

Továbbá idetartozik az is, hogy hasonló előnyökkel és hátrányokkal sajátították el a bajor nyelvjárás után az attól fonetikai, morfoszintaktikai és lexikális szempontból nagy távolságot mutató német köznyelvet is. Az adatközlők kétnyelvűsége tehát a magyar és a német nyelvre, kettősnyelvűsége pedig a magyarországi bajor nyelvjárásra és a német köznyelvre terjed ki. Az interjúkérdések a bajor nyelvjárás, illetve a magyar és a német köznyelv elsajátításának körülményeit, a nyelvi repertoár bővülésének-szűkülésének okait, az elsajátított nyelvek és nyelvváltozatok kompetenciaszintjeinek alakulását, a két- és kettősnyelvűségből fakadó előnyöket és hátrányokat, a nyelvi repertoár ápolásának lehetőségeit, a nyelvekkel kapcsolatos attitűdöket és az adatközlők nyelvi tudatosságának jelenségeit érintették. Az interjúk közel azonos arányban németül, illetve magyarul készültek, a bajor interjúszövegek a tartalmi és formai transzparencia, érthetőség és kereshetőség érdekében német átiratban kerültek lejegyzésre, a bajor lexikai-grammatikai jellemzők megtartása mellett. A német interjúrészletek a lábjegyzetekben magyar fordításban is megjelennek.

A lejegyzett nyelvi önéletrajzok Mayring elméleti keretét és módszertanát⁴ segítségül hívó tartalmi elemzése egyrészt a nyelvi önéletrajzokban felbukkanó eseményeket, eseteket és fordulatokat, másrészt az egyes nyelvek és nyelvváltozatok narratíváit, harmadrészt a nyelvi önéletrajzokban megjelenő metanyelvi tudatosságot és a nyelvi szintézist helyezi fókuszba. Az eseményként, esetként és fordulatként osztályozott élményeket nyelvi és nem nyelvi jellegű impulzusok váltják ki. Eseményként kategorizálható egy olyan életepezód, amelyben az elbeszélő személy nem tudatos cselekvőként jelenik meg, hanem az epizód felidézésekor külső forrásra hivatkozik. Szintén eseményként kategorizálható az az epizód, amely felidézése során az elbeszélő nem akar emlékezni a cselekvő személyére, és ezért személytelen, általánosító nyelvi formában beszél róla. Esetként osztályozhatók azok az epizódok, amelyek az elbeszélő nyelvi önéletrajza szempontjából fontos, negatív tapasztalatot jelentenek. Fordulatnak nevezhetők azok az epizódok, amelyek az elbeszélőben tudatos reflexiót és a nyelvi viselkedés megváltoztatását eredményezték.

A monográfia empirikus részének második súlypontja az adatközlők narratíváinak elemzése, a német nyelvjárásra, valamint a német, a magyar és az orosz köznyelvre vonatkozóan. Az orosz nyelv beemelése az elemzésbe logikus döntés, hiszen a bajor nyelvjáráson, valamint a magyar és a német köznyelveken kívül az adatközlők nyelvi repertoárjának stabil eleme volt az iskolában tanult orosz köznyelv is. A többnyelvű beszélők nyelvi tudatossága rendkívüli – Müller itt Schmidt és Hergen munkájára⁵ hivatkozik, amely szerint aki több nyelven beszél,

⁴ Mayring, Philipp: *Qualitative Inhaltsanalyse: Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Beltz, 122015.

⁵ Schmidt, Jürgen Erich – Herrgen, Joachim: *Sprachdynamik. Eine Einführung in die moderne Regionalsprachenforschung*. Berlin: Erich Schmidt (=Grundlagen der Germanistik 49), 2011.

az a nyelvi ismereteit állandóan összehasonlítja a nyelvi környezetével, és ennek eredményeként állandóan szinkronizálja, finomítja, végső soron fejleszti a nyelvi kompetenciáját. Az összehasonlítást segítik a feltűnő nyelvi jelenségek, ezeket a beszélők könnyen megjegyzik, és könnyen be tudják építeni a kompetenciájukba. A szerző az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban felbukkanó feltűnő nyelvi jelenségeket fiziológiai, kognitív, illetve szociolingvisztikai szempontból osztályozza, és utánajár annak, hogy az említett száliens jelenségek közül melyek nyelvészetileg is bizonyítottak, illetve melyek nevezhetők ezzel szemben laikus áltudásnak. Miután az adatközlők nyelvi praxisukban változó mértékben, de folyamatosan aktív és passzív módon használták a bajor nyelvjárást, valamint a magyar és a német köznyelvet, szükségszerű, hogy a két nyelv, illetve nyelvváltozat kognitív mintái összekapcsolódjanak egymással. A transzferjelenségek explicit megnyilvánulása a kódkeverés, implicit megnyilvánulása a kontaktusjelenség. Míg a kódkeverés a kívülállónak könnyen felismerhető (hiszen az adatközlő az egyik nyelvet, például a magyart keveri a másikkal, például a bajorral), az implicit kontaktusjelenségek (azaz a két nyelv koncepcióinak összekapcsolása) az elemzést végző személy számára nehezebben felfedezhető, mert az egyik nyelvből a másikra lefordított (de a célnyelvben nem autentikus), valamint az emergált szóalakok nem feltétlenül tűnnek fel neki, még akkor sem, ha – mint Müller esetében – ő maga is kétnyelvű, és a saját nyelvi praxisára is jellemző a folyamatos fordítás és emergálás.

A nyelvi önéletrajzokban az eseményként felidézett epizódok a kisgyermekkori magyar nyelvvelsajátításhoz köthetők. Az adatközlők arról, hogy hogyan sajátították el a magyar nyelvet óvodáskorban, nem rendelkeztek saját emlékekkel, vagy másokra (szülőkre, nagyszülőkre) hivatkozva azt állították, hogy könnyen ment. A szerző azonban hozzáfűzi, hogy egy második nyelv elsajátítása semmilyen életkorban nem megy sem gyorsan, sem kognitív igénybevétel nélkül. Az eseményepizódok nyelvi megformáltságára a német *man* általános alany jellemző, ami egy további, grammatikai bizonyítéka annak, hogy a magyar nyelv megtanulásával kapcsolatos visszaemlékezések nem saját (azaz nem autoetikus) emlékek.

Az esetként címkézett epizódokra általában jellemző, hogy autoetikusak, azaz az elbeszélő olyan saját, negatív tapasztalásai, amelyek nem vezetnek a nyelvi viselkedés megváltoztatásához. Az interjúrészletekben ismétlődő motívum a bajor nyelvjárás és a magyarországi német identitás felett érzett szégyen, lenézettség. A szégyen érzése mind egyéni, mind csoportszinten ismétlődik, a szégyen átélése tehát *én-* és *mi-*perspektívából is megfogalmazódik.

A fordulatként megélt epizódok olyan nyelvi tapasztalatokról szólnak, amelyek az adatközlő nyelvi viselkedését valamilyen irányba befolyásolták. Mind a bajor nyelvjárás, mind a magyar nyelv lehetett a fordulatok forrásnyelve: bajor-magyar irányultságot mutatnak azok az epizódok, amelyekben az adatközlő a német nyelvjárással szemben a magyar nyelvet részesítette előnyben. Magyar-bajor irányultságot mutat az az epizód, amikor az adatközlő magyarul nevelt gyermeke arra kéri

a szülőt, hogy kezdjen hozzá bajorul beszélni, hogy ő is megtanulhassa a nyelvjárást. A magyar nyelv előnyben részesítése a bajorral szemben túlnyomórészt kellemtelen, inzultáló, az adatközlők mezőkörnyezetéből származó *top-down* impulzusok eredménye. A bajor nyelvjárás előnyben részesítése *bottom-up* kezdeményezés – igaz, eredménytelen is marad, mert az adatközlő néhány alkalom után feladja a próbálkozást. A fordulatélmények tehát – ahogy Müller leszögezi – vektoriális élmények: rendelkeznek irányultsággal és erősséggel a tekintetben, hogy milyen fordulat áll be az érintett személy nyelvi viselkedésében.

A fordulatélményekről szóló epizódok felfedik az adatközlők megküzdési stratégiáit is, amelyek között additív és szubtraktív egyaránt megtalálható, bár utóbbi dominál. Additív megküzdési stratégia például egy édesanya kiállása azért, hogy a hároméves gyermekét, aki nem tud magyarul, vegyék fel a magyar nyelvű óvodába, azért, hogy ott megtanulhassa. Szubtraktív megküzdési stratégia érhető tetten minden olyan epizódban, amelyben a megszegyenüléstől tartó személy a bajor nyelvjárását háttérbe szorította, elnyomta, kivonta a nyelvi portfóliójából. A bajor nyelvjárás és a magyarországi német identitás palástolása az adatközlőkben kognitív disszonanciát okozott, amelyet azzal lehetett enyhíteni, hogy az adatközlők gyermekeik esetében az iskolában tanított német köznyelv megtanulására próbálták helyezni a hangsúlyt, illetve külső és belső hatásokra meggyőzték magukat és mikrokozmoszukat a bajor nyelvjárás használhatatlanságáról. Mindkét reakció egy célt szolgált: a II. világháborút követő politikai változások túlélését, a jogfosztások elkerülését.

A nyelvek és nyelvváltozatok narratíváinak elemzése során az a feltételezés volt a kiindulópont, hogy sokféle pozitív és negatív komponens lesz fellelhető bennük, mivel az adatközlők életük során szintén sokféle pozitív és negatív tapasztalatot halmoztak fel. A vizsgált személyek a saját bajor nyelvjárásukhoz egyértelműen pozitív érzéseket és viselkedésmintákat kötnek. Müller megjegyzi, hogy bár az adatközlők gyermekkorukban lépten-nyomon megélték a német nyelvjárás stigmatizáltságát, iskoláik és munkahelyük később mégis értékelte a bajortudásukat, abból számukra kognitív, szociokulturális és anyagi előny származott. Emellett szintén pozitív hatása volt az identitásukra, hogy német és osztrák utazásaik során a *common linguistic ground*-nak köszönhető sikerélmények okán nyelvjárásukat önmagukban fel tudták értékelni.

Univerzális jellemzője a vizsgált nyelvi önéletrajzoknak, hogy az adatközlők a magyar nyelvet az óvodában vagy az iskolában első osztálytól fokozatosan sajátították el, és a magyar nyelvi kompetenciájukat felső tagozatos korukig kellett csiszolgatniuk. Ahogy idősödtek, egyre inkább magyar nyelven kommunikáltak, a bajor nyelvhasználatuk csökkent, ami negatívan befolyásolta a nyelvjárásuk megítélését, és negatívan hatott a nemzetiségi identitásukra is. A negatív önmegítélést a német köznyelv elsajátítása tovább fokozta: a „szép” német nyelv és a bajor nyelvjárás grammatikai és lexikális eltérései a nyelvjárás (nyilván helytelenül

vélt) hiányosságaként csapódott le az adatközlőkben. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza, hogy amikor a nyelvi önéletrajzi interjúkban a nyelvjárás nem került összevetésre a német köznyelvvvel, és az adatközlő kizárólag a bajor nyelvjárásáról beszélt, az nem konnotálódott negatívan. A német nyelvjárással kapcsolatos érzések szuperpozicionáltak: egyszerre igaz rájuk a pozitív és negatív érzés és az, hogy származott belőle előny és hátrány is. A negatív és pozitív emlékek mindig konkrét epizódokban öltöttek formát. A negatív tapasztalatokra mutatott defenzív reakció előrevetítette az adatközlő személy nyelvi életpályáján bekövetkező későbbi magyar nyelvhasználati dominanciát. Az emberi történeésekről szóló elbeszélések mindig célorientáltak: minden történet valamilyen céllal kerül megfogalmazásra, a hallgatóság a történet befogadása során az események céljait próbálja rekonstruálni. A defenzív viselkedési stratégia az önéletrajzokban arra is kiterjedt, hogy az adatközlők nem fogalmazták meg, hogy az *out-group* tagjai miért bántották őket bajor nyelvjárásuk miatt. Szintén nem található utalás a nyelvi önéletrajzokban arra, hogy valaki – bárki – megvédte volna őket a gyermekkori, kamaszkori inzultusok során. Az *out-group* tagjai részéről ez kézenfekvő (hiszen ők voltak az inzultálók), ám – hangsúlyozza Müller – a visszaemlékezésekben annak sincs nyoma, hogy az *in-group* tagjai megvédték volna egymást.

A saját bajor nyelvjáráson kívül az adatközlők részletes metanyelvi ismeretekkel rendelkeznek a szomszédos települések magyarországi német nyelvjárásaival kapcsolatban. Ez segítette őket nyelvjárásban beszélő társaik földrajzi beazonosításában. Az interjúalanyok szerint a bajor nyelvjárástól tipológiailag nagyobb távolságot mutató osztrák és németországi német nyelvváltozatok nehezebben érthetők, ezért a közép- és alnémet nyelvjárásokat beszélőkkel a kommunikációs nehézségek áthidalásához a német köznyelvet használták közlekedőnyelvként.

A német köznyelvre vonatkozó tapasztalatok fő forrása a sokszor mostoha körülmények (például alacsony óraszám, a tanulói célcsoport számára érdektelen tankönyvi szövegek) között zajló iskolai német nyelvtanulás volt. A német köznyelvhez az adatközlők egyetemesen pozitív affektív, kognitív és konatív attitűddel viszonyultak, a megszerzett német köznyelvi tudásuk a későbbi életszakaszaikban is pozitív élmények alapját képezte.

Az adatközlők második nyelve az óvodában és az iskolában elsajátított magyar köznyelv volt. A magyar nyelv megtanulásának sikeressége összefüggést mutat a családi környezet pozitív konatív attitűdjével (támogató nyelvi és nemnyelvi viselkedésével). Függetlenül attól, hogy milyen ütemben és milyen magas kompetenciaszinten sikerült a magyar nyelvet elsajátítani, a magyar köznyelvvvel kapcsolatban az adatközlők egyetemesen pozitív attitűddel rendelkeznek. Dacára annak, hogy számos adatközlő éppen a magyar nyelvi hiányosságai miatt szenvedett el inzultusokat és megsebzéyenítést.

Az interjúk harmadik szilárd eleme a szintén közoktatásban tanult orosz köznyelv. Az orosz nyelvvel kapcsolatos narratívák három forrásból erednek:

személyes (tanórai) tapasztalatokból, a világháborúban bevonult, a családnál elszállásolt szovjet katonákkal történő interakciókból és a rokoni-ismerősi kör áthagyományozott narratíváiból. Az orosz nyelv affektív és konatív visszautasítása, egy adatközlő kivételével, egyetemes jelenség az interjúkban, a *top-down* erőltetett oroszoktatás *bottom-up* elutasítottága jelen kutatás adatközlői körében is jól mutatja az 1950-es és 1960-as évek magyarországi orosz nyelvoktatásának a csődjét.

Végül, de nem utolsósorban essen szó a monográfia harmadik perspektívájáról: az adatközlők metanyelvi tudatosságáról, azaz a nyelveikről és a nyelvhasználatukról megfogalmazott véleményükről – a hely szükségessége okán csupán a bajor nyelvjárásra korlátozódva. A német nyelvjárással kapcsolatos fiziológiai szálens jelenségek hangtani és morfológiai jellegűek (artikulációs rugalmasság, akcentus, szavak hasonlósága az angolban, németben, bajorban). A bajor nyelvjárás kognitív szálens jegyeiként a magyar jövevényszavak jelenléte, a német köznyelvben is mobilizálható nyelvjárási szókincs és grammatikai kompetencia, a nyelvjárási flexiók paradigma egyszerűbb felépítése kerültek említésre. Szociolingvisztikai szálens jellemzőként a bajor nyelvjárás szűk kommunikációs használhatósága, továbbá a nyelvjárás feladásának és a település típusának az összefüggése (a falu mint nyelvjárást megtartó közeg) rajzolódott ki a nyelvi önéletrajzok alapján.

Müller Márta munkája több szempontból is újszerű: elsőként foglalkozik magyarországi német kétnyelvű beszélők nyelvi önéletrajzaival, és azokat események, esetek és fordulatok, valamint a nyelvi repertoár stabil elemeihez kapcsolódó narratívák és a metanyelvi tudatosság mentén elemzi. A kutatás kvalitatív módszertanon alapul, elméleti fejezeteiben a szociolingvisztika két- és kétnyelvűség-kutatásának meghatározó modelljei jelennek meg, empirikus megalapozottságát kiterjedt szakirodalmi feldolgozás adja. Az empirikus rész világos érveléssel és számos interjúrészlet bevonásával ad választ a megfogalmazott kutatási kérdésekre és hipotézisekre. A vizsgálat mérföldkönek tekinthető a magyarországi német szociolingvisztika területén: átfogó képet nyújt a vizsgált, német anyanyelvű két- és kétnyelvű adatközlők nyelvi repertoárjának alakulásáról, a nyelvhasználatot befolyásoló objektív és szubjektív tényezőkről, valamint a nyelvi változásokkal szembeni egyéni megküzdési stratégiákról – teszi mindezt magyar nyelven, ami szintén ritkaság a túlnyomórészt német nyelven dokumentált magyarországi német szociolingvisztikai kutatásokon belül.

A monográfia nem csupán nyelvészeti szempontból bír komoly jelentőséggel. Hasznos és tanulságos olvasmány mindazok számára, akiket a magyarországi németiség nyelvében, nyelvhasználatában és identitásában a II. világháborút követően végbement változások érdekelnek, különös tekintettel az anyanyelvjárás generációk közötti átörökítésének elmaradására.